

LIETUVOS DIDŽIOSIOS KUNIGAİKŠTYSTĖS BANDOMOSIOS MONETOS

Stanislovas Sajauskas

Nacionalinis M. K. Čiurlionio dailės muziejus
V. Putvinskio g. 55, LT-3000 Kaunas
El. paštas: stanislovas.sajauskas@tef.ktu.lt

Straipsnyje aprašomos Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės XVI–XVIII a. pr. bandomosios monetos, analizuojama jų prasmė, istorinės ir gamybinės atsiradimo priežastys. Pagrindiniai žodžiai: numizmatika; LDK monetos.

Įvadas

Bandomųjų monetų gaminimas yra neišvengiamas monetų gamybos etapas, padedantis tinkamai įvertinti, aprobuoti sukurtą monetos spaudą, priimti galutinį sprendimą dėl monetos kalimo. Paprastai atlikus bandymus ir nustatčius, kad monetos spaudas yra tinkamos kokybės, nutariama kalti nustatytą kiekį monetų. Bandomuosius monetų egzempliorius atskirti nuo kitų monetų galima tik tokiu atveju, jeigu jie buvo nukalti iš kitokio, paprastai žemesnės prabos arba netauriojo metalo (vario, bronzos).

Tačiau kartais atsitinka, kad bandomosios monetos neatitinka kokybės reikalavimų arba išbandytą monetą tiražuoti nėra prasmės dėl kitų priežasčių, tarkime, techninių galimybių. Tuomet istorijai lieka vos viena ar keletas bandomųjų monetų, besiskiriančių nuo kitų to paties nominalo ir laikotarpio monetų.

Šiame straipsnyje terminu „bandomoji moneta“ vadinsime monetas, kurios dėl vieno ar kitų priežasčių, pavyzdžiui, sulūžus spaudui, dėl netinkamos spaudo kokybės, netinkamo legendos turinio ar monetos vaizdo, nebuvo tiražuotos. Tie atvejai, kai žinomi pirmieji bandomosios monetos egzemplioriai buvo nukalti iš kitokio metalo, bet kartu buvo nukalta ir serija pilnaverčių monetų, nėra šio straipsnio tyrimų objektas.

Deja, monetos priskyrimas prie bandomųjų gali būti ginčytinas, nes šiuo klausimu neprieita prie bendros nuomonės. Vadovausimės šiais bandomųjų monetų požymiais: 1) moneta nepaprastai reta; 2) žinomas vienintelis šio tipo monetos spaudas; 3) monetos masė ryškiai skiriasi nuo tokios pačios vertės (nominalo) monetų masės (kelis kartus); 4) moneta nukaldinta iš žemesnės prabos ar netauriojo metalo, pavyzdžiui, vietoj sidabro – varis, bronzos; 5) visi žinomi monetos egzemplioriai (dažnai vienintelis) defektuoti (įtrūkęs spaudas, neįskaitoma legenda); 6) ryškūs netikslumai, klaidos monetos legendoje. Pažymėtina, kad pirmąjį ir antrąjį požymius turi visos bandomosios monetos, tačiau tai nėra pakankama, kad monetą būtų galima priskirti prie bandomųjų.

Tenka konstatuoti, kad apie retąsias monetas dažniausiai gaunama informacijos tik iš literatūros, kurioje paprastai pateikiama ne autentiškos monetos fotografija, bet jos piešinys, raižinys, neperteikiantis svarbių monetos vaizdo detalių, pagal kurias neabejojant galima būtų spręsti apie bandomąją monetos pobūdį. Todėl tik tiesiogiai apžiūrėjus vieną ar kitą unikalią monetą,



1 pav. Aleksandro bandomasis grašis (1502 m.). M. 1 : 1

- Stanislovas Sajauskas – profesorius, habilituotas daktaras (fizikos kryptis), Kauno technologijos universitetas, Nacionalinio M. K. Čiurlionio dailės muziejaus numizmatas, Vlodo Jurgučio premijos laureatas (1998 m.). Veiklos sritys: LDK numizmatika, valstybinė heraldika.



2 pav. Žygimanto Augusto bandomasis grašis (1545 m.). M. 1 : 1



3 pav. Žygimanto Augusto bandomasis trigrašis (1556 m.). M. 1 : 1



4 pav. Žygimanto Augusto bandomasis keturgrašis (1568 m.). M. 1 : 1



5 pav. Žygimanto Augusto bandomasis florinas (1571 m.). M. 1 : 1

turint jos toninę fotografiją, metrologinius duomenis, galima nuspręsti, ar tai bandomoji moneta.

Krokuvos nacionaliniame muziejuje saugomas garsiausias Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės E. Hutten-Czapski monetų rinkinys, aprašytas dar XIX a. pabaigoje. Su šiame rinkinyje saugomomis lietuviškomis monetomis buvo galimybė susipažinti nuvykus į Krokuvos nacionalinį muziejų. Čia saugoma ši pagal monetų aprašų išsamumą ir prieinamumą unikali lenkiškų bei lietuviškų monetų ir medalių kolekcija [4, 9]. Lenkijos numizmatų garbei reikia pripažinti, kad, nepaisant viską naikinančių karų ir pokario sumaiščių, rinkinys išsaugotas praktiškai visas (prarasta viena moneta). Išsaugota net autentiška aplinka, E. Hutten-Czapski rankraščiai, monetų aprašų kartoteka ir asmeniniai daiktai (lupos, svarstyklės, rašomasis stalas, Vienoje jo užsakytos monetų spintos ir kt.).

LDK bandomosios monetos

Vadovaujantis [12, 14] nustatyta klasifikacija, iš viso suskaičiuojama 16 bandomųjų lietuviškų monetų tipų. Juos ir aptarsime. Seniausia bandomoji moneta, kurios buvęs vienintelis egzempliorius, deja, pražuvo gaisro metu, yra 1502 m. Aleksandro grašis [2, 11]. Sprendžiant pagal lietuviškojo grašio masės ir lenkiškojo grašio masės santykį, tai buvo nesėkmingas abiejų valstybių bandymas suvienodinti pinigų sistemas, numatytas 1501 m. Petrakovo suvažiavime. Galima spėti, kad tokiam suvienodinimui sutrukdė ankstyva Aleksandro mirtis 1506 m. Nacionaliniame M. K. Čiurlionio dailės muziejuje, Trakų istorijos muziejuje, taip pat Krokuvos nacionaliniame muziejuje yra šios monetos muliažai (žr. 1 pav.).

E. Hutten-Czapski rinkinyje esantis Žygimanto Augusto 1545 m. grašis (žr. 2 pav.), mūsų žiniomis, yra unikalus ir, matyt, bandomasis. Jo likimą nulemti galėjo dvi priežastys – lūžęs spaudas ir nelogiškas legendos turinys, panašus tiek averse, tiek reverse: SIGIS AVG R-EX POL M D L – averse; SIGIS AVG REX POL MA DVX L – reverse.

Vienintelis žinomas ir tik šioje kolekcijoje esantis 1556 m. bandomasis trigrašis taip pat defektuotas (žr. 3 pav.). Tai labai keistas ir netikėtas 1546–1547 m. trigrašių tipo atnaujinimo bandymas, matyt, susijęs su naujai paskirtu Vilniaus monetų kalyklos valdytoju Gabrieliumi Tarla (1556–1565). Po šio nepasisėkusio bandymo Vilniaus kalykloje trigrašiai nebuvo kaldinami net iki 1562 m., t. y. kol neatsirado poreikis perlydyti falsifikatų, užtvindžiusių rinką. Iš jų buvo nukaldinti žemos prabos, vadinamieji didieji trigrašiai ir šešiagrašiai.

1568 m. puošnūs keturgrašis (žr. 4 pav.) yra didžiausia kiekvieno numizmatikos rinkinio savininko svajonė, deja, neišsipildanti. Nors ši moneta yra įtraukta į visus katalogus, tačiau niekur nepažymėta, kad ji yra bandomoji, o tai ir klaidina numizmatas. Iš pradžių nesuprantamas atrodo naujo tipo keturgrašio atsiradimas, kai dar nuo 1565 m. kasmet masiškai buvo kaldinami panašūs keturgrašiai, tačiau, palyginus tos pačios prabos masę (3,76 g) su senojo tipo keturgrašių mase (4,3 g), peršasi išvada, kad tai neapčiuohtas bandymas sumažinti sidabro kiekį piniguose, t. y. įteisinti infliaciją. Mūsų žiniomis, tik E. Hutten-Czapski rinkinyje esantis 1568 m. keturgrašis yra tikras.

J. Tiškevičius [14] ir M. Gumowski [3] aprašė 1571 m. lietuvišką Žygimanto Augusto floriną (žr. 5 pav.), esantį Berlyno muziejuje ir Sankt Peterburgo Ermitaže. Tai vienintelė Žygimanto Augusto pounijinė aukso moneta. Kaip žinoma, 1569 m. sudarytoje Liublino unijoje buvo numatyta suvienodinti Lietuvos



6a pav. Stepono Batoro bandomasis denaras (1581 m.). M. 1 : 1,5



6b pav. Stepono Batoro bandomasis denaras (1582 m.). M. 1 : 1,5



7 pav. Stepono Batoro bandomasis šilingas (1579 m.). M. 1 : 1



8 pav. Stepono Batoro bandomasis grašis (1580 m.). M. 1 : 1



9 pav. Stepono Batoro bandomasis taleris (1580 m.). M. 1 : 1

Didžiosios Kunigaikštystės ir Lenkijos pinigų sistemas. Ši aplinkybė, matyt, ir nulėmė tai, kad 1571 m. florinas, kaip spėjame, liko bandomuoju. Tiesa, lietuviškosios ir lenkiškosios monetų kalimo pėdų suvienodinimas tiesiogiai taikytinas tik sidabro monetoms, nes tik sidabrinės lietuviškosios monetos buvo 20 procentų tauresnės (vertingesnės) už analogiškas lenkiškąsias monetas. Tačiau, uždarius Vilniaus sidabro monetų kalyklą, matyt, negalėjo veikti ir aukso monetų kalykla, kurioje tikriausiai dirbo tie patys spaudų raižytojai.

Stepono Batoro 1581 m. ir 1582 m. denarai (žr. 6a ir 6b pav.), aprašyti K. Beyer [1] ir esantys E. Hutten-Czapski rinkinyje, sprendžiant pagal jų išvaizdą [12, p. 180, 181], pagaminti iš gryno vario (turėtų būti biloniniai). Šių monetų unikalumas ir netaurusis metalas leidžia manyti, kad jos yra bandomosios. Veikiausiai jų kaldinimo atsakyta dėl monetų mažumo ir menkavertškumo.

Neabejotina, kad bandomoji moneta yra ir 1579 m. šilingas [7; 12] (žr. 7 pav.), kurio vienintelis žinomas egzempliorius, esantis E. Hutten-Czapski rinkinyje, pagamintas iš aukštos prabos sidabro. Moneta labai stora (apie 2 mm), o jos masė (5,375 g) apie 10 kartų didesnė už normalią šilingo masę.

Bandomasis yra ir 1580 m. grašis (žr. 8 pav.), kurio reverse atvaizduoti Lietuvos ir Lenkijos herbai (be skydų), o monetos reverse apačioje, po Batorų giminės herbu (Vilko iltimi), yra Vilniaus kalyklos ženklas. Vienintelio žinomo grašio egzemplioriaus, esančio E. Hutten-Czapski rinkinyje, masė yra 1,644 g, t. y. net 0,2 g mažiau, negu numatyta 1580 m. sausio 5 d. Ordinacijoje lietuviškosios monetoms kaldinti. Pažymėtina, kad tais pačiais 1580 m. masiškai buvo kaldinami lietuviški grašiai, labai panašūs į aprašytąją unikaliją monetą, kurių masė buvo 1,87 g [12, p. 189]. Šiuose grašiuose Vytis ir Erelis, atvaizduoti reverse, yra uždėti ant skydų, o Vilniaus monetų kalyklos ženklas – trilapis, įkaltas virš jų. Kadangi 1580 m. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Žemės išdininką Lauryną Vainą pakeitė Jonas Glebavičius, aišku, kad pirmoji moneta sietina su Laurynu Vaina, o antroji – su Jonu Glebavičiumi.

Labai problemiškas yra Stepono Batoro lietuviškųjų talerių kaldinimas. Panašu, kad abudu iš literatūros žinomi 1580 m. taleriai [2; 12; 15] yra bandomieji. Pirmojo talerio tipo, kaip teigia M. Gumowski [2], žinomi egzemplioriai tik 1,5 karto ir 2 kartus yra didesnės masės, negu turėtų būti, taip pat auksinis 10 dukatų vertės egzempliorius [12, p. 213]. Tuo tarpu antrojo tipo taleris, atrodo, buvęs nukaltas tik iš aukso [12, p. 214] (žr. 9 pav.). Pirmasis Stepono Batoro lietuviškas taleris nepažymėtas jokių LDK Žemės išdininko heraldiniu ženklu ir kaldintas dar Lauryno Vainos. Tuo tarpu antrajame iškaltas Jono Glebavičiaus herbas Leliva. Įdomu tai, kad abiejų šių talerių aversai nukalti tuo pačiu spaudu. Taigi vienintelis tiražuotas Stepono Batoro lietuviškas taleris – 1585 m. emituotas taleris su Vilniaus monetų kalyklos valdytojo Leono Sapiegos herbu Lape [12, p. 215].

Bandomosios monetos, nukaldintos iš tauresnio negu derėtų metalo (pavyzdžiui, aukso), turi šiek tiek kitokią prasmę. Mūsų manymu, tai ne tiek spaudų bandymas ar monetos pavyzdžio gaminimas, kiek suvenyro, šiuo atveju 10 dukatų vertės, skirto dovanojimui ir labiau atitinkančio medalio, o ne monetos paskirtį, gaminimas. Tokių pavyzdžių lietuviškoje numizmatikoje žinoma ir daugiau, ypač iš Zigmanto Vazos laikų.

Zigmanto Vazos lietuviškos numizmatikos bandomoji moneta – tai 1602 m. trigrašis (klipa) [13; 15]. Moneta ryškiai išsiskiria iš visos lietuviškosios numizmatikos – neįprasta stačiakampė forma, būdinga Švedijos monetoms. Matyt, dėl šio skirtumo aptariamoji moneta ir liko bandomąja.

Jono Kazimiero valdymo laikotarpiu (1648–1668) bandomąja moneta laikytinas 1652 m. grašis (žr. 10 pav.) su klaidingai pažymėta verte – 09, o tai



10 pav. Jono Kazimiero bandomasis graišis (1652 m.). M. 1 : 1



11 pav. Jono Kazimiero bandomasis auksinas (1666 m.). M. 1 : 1



12 pav. Jono Sobieskio bandomasis šešiagrašis (1679 m.). M. 1 : 1



13 pav. Augusto II bandomasis trigrašis (1706 m.). M. 1 : 1

yra 1/90 talerio dalis. Manome, kad šis netikslumas ir užkirto kelią tiražuoti monetą. Grašio iliustracija pateikta J. Tiškevičiaus kataloge [14], kurio autorius tvirtina matęs monetą grafo A. Platerio rinkinyje.

Neabejotinai bandomoji moneta yra lietuviškasis auksinas – 1666 m. 30-ies grašių moneta (žr. 11 pav.) [12]. Tiek dėl išvaizdos, tiek dėl nepaprastai mažos realiosios vertės, lygios vos 12 grašių, jis yra analogiškas lenkiškajai „zlotuvkei“, kaldintai 1661–1666 m. Bydgoščiaus kalykloje. Itin maža „zlotuvkės“ realioji vertė kėlė stiprų gyventojų nepasitenkinimą. Būtent dėl to 1666 m. teko nutraukti lenkiškųjų monetų kaldinimą ir, matyt, atsisakyti bandymo kaldinti toje pačioje Bydgoščiaus kalykloje, kaip teigia M. Gumowski [2], dar ir lietuviškuosius auksinus. Kita vertus, tam įtakos galėjo turėti ir Jono Kazimiero 1666 m. įsakymas kaip nuostolingas uždaryti visas monetų kalyklas. Vienintelis žinomas lietuviškojo auksino egzempliorius yra Sankt Peterburgo Ermitaže.

Prie bandomųjų derėtų priskirti ir E. Kopicki [10] aprašytą Jono Kazimiero lietuviškąjį „portugalą“, kurio vienintelis egzempliorius, kaip teigiama, esąs nukaltas iš sidabro. Šis faktas kelia abejonių dėl jo nominaliosios vertės – tai greičiau taleris negu portugalas. Neatmetant galimybių, kad gali būti aptikta šiandien nežinomų dokumentinių įrodymų apie ketinimą 1650 m. Vilniaus monetų kalykloje kaldinti portugalus, abejonių kelia ir nuomonė, jog tai moneta. Sprendžiant pagal išvaizdą (legendą), tai turėjęs būti greičiau medalis, o ne moneta.

Beje, E. Kopicki [10] nurodo dar porą bandomųjų lietuviškų Jono Kazimiero monetų – 1652 m. trigrašį ir šešiagrašį. Mums žinomi 5 skirtingi trigrašiai (Kaune, Nacionaliniame M. K. Čiurlionio dailės muziejuje yra 2) ir 4 šešiagrašiai (Vilniuje, Nacionaliniame muziejuje yra 1), todėl manome, kad tai nėra bandomosios monetos.

Ryškus lietuviškosios bandomosios monetos pavyzdys yra 1679 m. Jono Sobieskio šešiagrašis (žr. 12 pav.), kurio žinomi tik variniai bandiniai [2, 10, 12]. Vienas bandomasis varinis šešiagrašis yra Krokuvos nacionaliniame muziejuje. Šios monetos istorija yra susijusi su varinių šilingų kaldinimo sutarties su T. L. Boratiniu vienašališku nutraukimu iš Jono Kazimiero pusės, 1666 m. pabaigoje uždarius visas monetų kalyklas. 1678 m. Gardino seime T. L. Boratinis apskundė Iždą dėl jam padarytų 1,5 mln. zlotų nuostolių. Deja, tada teisme nebuvo įrodyta, kad jis neteisėtai gavo pelno kaldindamas palengvintus varinius šilingus, gudriai taikydamas *al marco* principą (kai iš tam tikro kiekio žaliavos turi būti nukaldintas nustatytas skaičius monetų, nekeliant griežtų reikalavimų atskiros monetos masei) [6], ir buvo pripažinta minėta Iždo skola. T. L. Boratiniui norėta atsilyginti, suteikiant jam teisę kaldinti monetas Krokuvos kalykloje ir gauti atitinkamą pelną. Planuota kaldinti ne tik Lenkijos Karūnos, bet ir LDK šešiagrašius, tačiau veikiausiai dėl politinių priežasčių lietuviškų monetų kaldinimas, nutrūkęs 1666 m., taip ir nebuvo atnaujintas.

Vykstant Šiaurės karui (1700–1721 m.) tarp Lietuvos, Lenkijos ir Rusijos iš vienos pusės ir Švedijos iš kitos pusės, Karolio XII sumuštas Augustas II buvo priverstas atsisakyti Lietuvos ir Lenkijos sostų Stanislovo Leščinskio naudai. Tuo metu Augustui II ištikimas LDK žemės išdininkas Liudvikas Pociėjus slaptai nuošaliame Gardine atidarė monetų kalyklą, kurioje nukaldino dviejų tipų lietuviškas monetas – trigrašius ir šešiagrašius. Net du kartus sumažintos masės monetų kaldinimas turėjo ekonominę prasmę ir turėjo duoti nemažą pelną, kurio reikėjo karui vesti. Beje, trigrašius (žr. 13 pav.) buvo nukaldinta labai mažai, tėra žinomas vos vienas Drezdeno muziejuje esantis egzempliorius. Mums jis žinomas tik iš literatūros [5; 14], dėl to manome, kad ši moneta nebuvo kaldinama ir liko bandomąja. Beje, paskutiniu metu išsakytos tyrinėtojų E. Ivanausko [5] ir V. Kakarieko [16] nuomonės, kad lenkiškieji ir lietuviškieji šešiagrašiai buvo kaldinami ne Gardine, bet Rusijos sostinėje Maskvoje. Kartu

V. Kakarieko abejoja, ar Drezdeno muziejuje esantis lietuviškas trigrašis yra tikras ir ar tai nėra XIX a. falsifikatorių gaminys.

Išvados

Taigi LDK numizmatikoje randame mažiausiai 16 tipų monetų, kurios dėl įvairių priežasčių nebuvo tiražuotos ir liko bandomosios. Pagrindinės priežastys – emisijos prasmės išnykimas iki kaldinimo pradžios, taip pat spaudų gamybos technologiniai trūkumai arba spaudų raižytojų klaidos.

Nuoširdžiai dėkojame Krokuvos nacionalinio muziejaus bendradarbiams dr. J. Reyman, E. Korczyńska, mielai pagelbėjusiems mums susipažįstant su E. Hutten-Czapski kolekcija, Varšuvos nacionalinio muziejaus Numizmatikos kabineto vedėjui T. Bylicki ir Varšuvos Karališkosios pilies bendradarbei A. Szcęcina už pagalbą kaupiant numizmatinę medžiagą.

Literatūra

1. Beyer K. *Skorowidz monet polskich od 1506 do 1825 r. Kraków, 1880. Warszawa, 1973.*
2. Gumowski M. *Mennica Wileńska w XVI i XVII wieku. Warszawa, 1921.*
3. Gumowski M. *Podręcznik numizmatyki polskiej. Kraków, 1914.*
4. Hutten-Czapski E. *Catalogue de la collection des médailles et monnaies polonaises. St Petersburg, 1871, t. 1; 1872, t. 2; 1880, t. 3; Cracovie, 1881, t. 4; 1916, t. 5. Graz, 1957.*
5. Ivanauskas E. *Augusto II lietuviškų monetų kaldinimo vietos klausimas. Kultūros paminklai. Vilnius, 1997, Nr. 4, p. 73–77.*
6. Janušonis S. *Nieznane rachunki z lat 1663–1667 dotyczące bicia miedzianych szelagów w miennicach W. Ks. Litewskiego//Wiadomości Numizmatyczne, 1975, z. 2.*
7. Kałkowski T. *Tysiąc lat monety polskiej. Kraków, 1974.*
8. Karys J. *Senovės lietuvių pinigai. Bridgeport, Connecticut, 1959.*
9. Kocójowa M. *Pamiętkom ojczytym ocalonym z burzy dziejowej. Kraków, 1970.*
10. Kopicki E. *Katalog podstawowych typów monet i banknotów Polski oraz ziem historycznie z Polską związanych. 1632–1795. Warszawa, 1978, t. 3, cz. 1.*
11. Piekosiński F. *Pieczęcie wieków średnich. Kraków, 1899.*
12. Sajauskas S., Kaubrys D. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės numizmatika. Vilnius: Žaltvykslė, 1993.*
13. Steżyński-Bandtkie K. W. *Numizmatyka krajowa. Warszawa, 1839, t. 1; 1840, t. 2. Warszawa, 1988.*
14. Tyszkiewicz J. *Skorowidz monet litewskich. Warszawa, 1875.*
15. Zagórski I. *Monety dawnej Polski z trzech ostatnich wieków. Warszawa, 1845. Monety dawnej Polski. Tablice I–LX. Warszawa, 1969.*
16. *Какареко В. Гродненский монетный двор 1706–1707 г.г.//Materiały z III Międzynarodowej Konferencji Numizmatycznej „Mennice między Bałtykiem a morzem Czarnym – Wspólnota dziejów“. Warszawa, 1988.*

Straipsnis gautas 2000 m. lapkričio mėn.

Priimtas spaudai 2000 m. gruodžio mėn.

Summary

PATTERN COINS OF THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA

Stanislovas Sajauskas

The article analyses the reasons for the origination and the history of pattern coins of the Grand Duchy of Lithuania. 16 basic types of pattern coins struck between early 16th and 18th centuries are described. These comprise: The Alexander groat of 1502, the Sigismund Augustus groat of 1545, the threegroat of 1556, the fourgroat of 1568 and the florin of 1571; the Stephan Bathory denarii of 1581 and 1582, the shilling of 1579, the groat of 1580 and the talers of 1580; the threegroat of

Sigismund Vasa (clippe); the John Casimir groat of 1652 and the auksinas (30 groats) of 1666; the John Sobiesky sixgroat of 1679; the Augustus II threegroats of 1706.

The major reasons why the pattern coins have not been minted include the disappearance of the sense of emission prior to striking them, technological defects of die production or errors of die engravers.